

ગુજરાતી ભાષાનું ભવિષ્ય
ઊર્મિ ધનશ્યામ દેસાઈ

ગુજરાતી ભાષા ભારતીય-આર્યકુળની, ભારતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી અઢાર ભાષાઓમાંની એક છે! મુખ્યત્વે ગુજરાતકાઠિયાવાડના દ્વીપકલ્પમાં બોલાતી ભાષા છે, પણ અનેક કારણોને લીધે લોકોનાં સતત ચાલુ રહેતાં પરિભ્રમણ અને સ્થળાંતરને લીધે તેના મૂળ પ્રદેશમાં સીમિત ન રહેતાં, ભારતના અન્ય પ્રદેશોમાં પણ ફેલાયેલી છે, એટલું જ નહીં વિદેશોમાં પણ ગુજરાતી ભાષા બોલતા ભાષકો મળી જ આવવાના જેવા કે આફ્રિકા, ઈંગ્લેંડ, અમેરિકા, મધ્યપૂર્વ, પાકિસ્તાન સુધ્યામાં. એનાથી ઊલટું, બીજા પ્રદેશની ભાષા બોલતા ભાષકો ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં આવીને વસેલા છે. ૨ એટલે ગુજરાતમાં વસતો ભાષાસમાજ એ પચરંગી સમાજ છે, અને એની ભાષાકીય સ્થિતિ વિવિધ ભાષા દ્વારા ભાત ભરેલા ચાકળા જેવી દીસે છે. ભારતના દરેક પ્રદેશમાં આવી પરિસ્થિતિ નજરે પડે છે.

અનેક ભાષા દ્વારા પ્રગટતી વિવિધતાની સાથોસાથ ગુજરાતી ભાષામાં પણ ઘણી વિવિધતા જોવા મળે છે. જેમ કે ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ પડતા કાઠિયાવાડી, પટણી, ચરોતરી, સુરતી... જેવા સ્થાનિક બોલીભેદો, જ્ઞાતિની દૃષ્ટિએ નાગર, પારસી, ખોજા, વોહરા દ્વારા બોલાતી બોલીઓ, વયભેદની કે લિંગભેદની દૃષ્ટિએ પડતા ભેદો, વિવિધ ધંધાદારી લોકોમાં દેખાતા બોલી ભેદો, શિક્ષિત-અશિક્ષિત વચ્ચે, શહેરી-બિનશહેરી વચ્ચે દેખાતા બોલીભેદો. આમ છતાં, આ બધાને આવરી લેતું એવું સામાન્ય રૂપ ‘ગુજરાતી’ અહીં અભિપ્રેત ગણવામાં આવ્યું છે.

આમ, ભાષાની બહુલતા અને વિવિધતા એ ભારતની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. વળી, ભારત માટે આ કંઈ નવું લક્ષણ નથી. છેલ્લાં ત્રણેક હજાર વર્ષથી ભારતમાં તેનું અસ્તિત્વ છે. ભારતની બીજી વિશિષ્ટતા તે આ વિવિધતા પાછળ રહેલી એકતા. કોઈને એવો પ્રશ્ન ઊઠે કે આ બહુભાષિતા સામાજિક જૂથો વચ્ચેના વાગ્વહેવારમાં આડખીલીરૂપ ન બને? ના. કારણ કે ભાષા કદીયે વાગ્વહેવારમાં આડખીલીરૂપ બનતી નથી. બહુભાષી સમાજના ભાષકોએ એવા રસ્તા શોધી જ કાઢ્યા હોય છે જેથી પોતાની ભાષા જાળવી પણ શકે અને બીજી ભાષાના ભાષકો સાથે વાગ્વહેવાર કરી પણ શકે. તેઓ દ્વિભાષી અને બહુભાષી બની જતા હોય છે. ભાષકોમાં બોલચાલના સ્તરે જણાતું દ્વિભાષી સામર્થ્ય સમાજના સભ્યો વચ્ચેના મોઢામોઢના વાગ્વહેવાર ઉપર આધાર રાખે છે. આ ભાષકોએ વિવિધ ભાષા ઉપર જે સામર્થ્ય મેળવ્યું છે તે વિધિવત્ શિક્ષણના માર્ગો દ્વારા નહીં જ. મુંબઈનો જ દાખલો લો ને! પોતાના ઘરમાં ઘાટી કે બાઈ સાથે મરાઠી બોલતી અને છતાંય કદીયે મરાઠી ન શીખેલી ગુજરાતણોના દાખલા તો ઘેર ઘેર જોવા મળશે. ઉપરાંત દક્ષિણ ભારત કે બંગાળમાં સ્થાયી થયેલા ગુજરાતી, મરાઠી, મારવાડી, હિન્દીના ભાષકો ત્યાંની સ્થાનિક

ભાષા વિધિવત શીખ્યા વગર આસાનીથી બોલી શકતા હોય છે, એ આપણો સૌનો અનુભવ છે.

૧. ભારતીય-આર્ય કુળ ઉપરાંત ભારતમાં દ્રવિડિયન, ઓસ્ટો-એશિયાટિક, તિબેટો-બર્મન કુળની અનેક ભાષાઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

૨. ગુજરાતી ભાષાના કેટલા ભાષકો ભારતનાં બીજાં રાજ્યમાં છે, તથા ગુજરાતમાં કેટલા અન્ય ભાષાભાષીઓ છે તેની વિસ્તૃત ગણતરીનોંધ કેન્દ્ર સરકારે પ્રસિદ્ધ કરેલા ભાષાકીય મોજણી ૧૯૮૧ના અહેવાલ પોપ્યુલેશન બાય લેન્ગ્વેજ/મધરટંગટેબલ સી૭માં આપવામાં આવી છે.

હવે જ્યારે ગુજરાતી ભાષી આંતરભાષીય લગ્ન કરે ત્યારે તેમનાં બાળકો સાથે કોઈ ભાષામાં વાગ્વહેવાર કરવો એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. એવાં ઉદાહરણો જોવામાં આવ્યાં છે કે ગુજરાતીભાષી સ્ત્રીએ હિન્દીભાષી પુરુષ સાથે લગ્ન કર્યાં છે તેનાં બાળકો સાથે વાગ્વહેવાર કરવા ટાણે મા ગુજરાતી જ બોલે છે. પિતા હિન્દી બોલે છે. ત્રણે જણા વચ્ચે સંવાદ ચાલતો હોય ત્યારે બાળક અત્યંત આસાનીથી સંકેત બદલી કરતું દેખાય છે. મા સાથે ગુજરાતી બોલે, બીજી જ ક્ષણે પિતા સાથે હિન્દી બોલે. બીજા ઉદાહરણમાં પિતા ગુજરાતી ભાષી છે, મા બંગાળી ભાષી. બાળક પિતા સાથે ગુજરાતી બોલે છે, મા સાથે બંગાળી. તો વળી જ્યારે પિતા ગુજરાતી ભાષી છે, મા તમિળભાષી. બાળક પિતા સાથે ગુજરાતી બોલે છે, મા સાથે તમિળ. આમ, ભાષાની સતત ચાલુ રહેતી સંકેત બદલી કરવામાં બાળકને જરાય મુશ્કેલી પડતી નથી અને વાગ્વહેવારમાં કશી અડચણ આવતી નથી. અલબત્ત, બંને ભાષાની અસર એકબીજી પર થતી દેખાતી હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષાની જાળવણી આ રીતે થતી દેખાય છે, અને બે ભાષાનું સહઅસ્તિત્વ વાગ્વહેવારને આડખીલીરૂપ બનતું નથી. આનાથી ઊલટું પણ જોવા મળે છે. મા ગુજરાતી ભાષી છે, પિતા તમિળભાષી છે, પણ બાળકો સાથે હિન્દીમાં જ વાગ્વહેવાર કરે છે, અને હિન્દી જ તેમને માટે પ્રથમભાષા બની છે, અલબત્ત તે તેમની ‘માતૃભાષા’ ન ગણાય.

ગુજરાતી ભાષાના ભવિષ્યનો વિચાર કરતી વખતે ગુજરાતી ભાષાની જાળવણી કરતાં આવાં અનેક ઉદાહરણો નજર સમક્ષ આવે છે. અહીં, ગુજરાતી ભાષાનું ભવિષ્ય એક ભવિષ્યવેત્તાની દૃષ્ટિથી નહીં પણ સામાજિક-ભાષાશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને લક્ષમાં લઈ, ગુજરાતી ભાષાની સામાજિક ભાષાકીય પૃષ્ઠભૂમિકાને રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ભાષાના સામાજિક ભાષાકીય દૃષ્ટિથી થયેલા અનેક અભ્યાસો ઉપરથી એવું તારવવામાં આવ્યું છે કે પશ્ચિમના દેશો જેવા કે યુરોપ અમેરિકામાં બીજી ત્રીજી પેઢી સુધી આવતાં, આગંતુક ભાષકો પોતાની માતૃભાષાનો ત્યાગ કરે છે અને સ્થાનિક બહુમતીની ભાષા સ્વીકારી લે છે. માત્ર ભાષા જ શું ખોરાક-પહેરવેશ આદિ ટેવોનો પણ ત્યાગ કરી દે છે. બીજાઓની તો વાત બાજુએ

મૂકો, યુરોપ-અમેરિકામાં સ્થાયી થયેલા આપણા ગુજરાતીઓની જ હાલત જુઓને! એ લોકો તો પોતાનાં બાળકો સાથે પણ અંગ્રેજીમાં જ વાગ્વહેવાર કરતાં થઈ ગયા છે. આનું મુખ્ય કારણ એ કે ત્યાંની સંસ્કૃતિ અજાણ્યા-આગંતુક લોકોનો અસ્વીકાર કરે છે.

જ્યારે આપણી સંસ્કૃતિ અજાણ્યા આગંતુકોની સ્વીકૃતિમાં માને છે. આપણો ઇતિહાસ આની સાક્ષી પૂરે છે. મોગલો, અંગ્રેજો... જે પરદેશીઓ આવ્યા તે બધાને આપણે આપણામાં સમાવી લીધા છે. ભારતના ભાષા-ઇતિહાસમાં એવું જાણવા મળ્યું છે કે ભારતમાં ભાષાની જાળવણી એ સામાન્ય ધોરણ અને ભાષા બદલવી એ અપવાદ છે. જ્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં ભાષા જાળવવી એ અપવાદ છે, અને ભાષા બદલવી એ સામાન્ય ધોરણ છે. જોકે ભારતમાં એવી પરિસ્થિતિ પણ જોવા મળી છે ખરી જ્યાં ભાષકોએ પોતાની માતૃભાષા છોડી દીધી છે અને સ્થાનિક ભાષાને અપનાવી લીધી છે. થોડી આદિવાસી ભાષાઓ આ રીતે લોપ પામી છે એ સખેદ નોંધવું પડે છે.

પ્રખર ભાષાશાસ્ત્રી શ્રી પ્રબોધ પંડિતે ‘માતૃભાષા બદલી’ના પોતાના એક અભ્યાસમાં પંજાબી ભાષાનું પરીક્ષણ કરીને એવું તારવ્યું છે કે દિલ્હીમાં રહેતા પંજાબી હિન્દુઓ દ્વારા પંજાબી ભાષા છોડી દેવામાં આવતી હોય એવું દેખાય છે. જ્યારે પંજાબી શીખો દ્વારા તેને જાળવી રાખવામાં આવે છે. દિલ્હીની આ ભાષા બદલીની પાકિસ્તાનના પંજાબી મુસલમાનોની પંજાબી ભાષા સાથેની સરખામણી કરતાં રસપ્રદ પરિણામો જોવાં મળે છે. ત્યાં હવે પંજાબી ભાષા તરફ પાછા વળવા જેવું દેખાય છે અને ઉર્દૂનું પ્રભુત્વ ઓછું થતું જાય છે. પાકિસ્તાનથી છૂટા પડ્યા પછી બાંગ્લાદેશમાં પણ બંગાળી ભાષા તરફ પાછા વળવાનું સ્પષ્ટપણે દેખાય છે, ત્યાં તો વ્યક્તિનાં નામો પણ મુસલમાની છાંટવાળાં નહીં પણ શુદ્ધ બંગાળી રાખવાની પ્રથા જોર પકડતી જાય છે. ઇઝરાયલનો દાખલો તો સમગ્ર વિશ્વ માટે આંખ ઉઘાડનારો છે. આખું રાષ્ટ્ર હિબ્રૂ ભાષા તરફ પાછું વળ્યું છે તેની ઇતિહાસ શાખ પૂરે છે.

મુંબઈમાં આવી ‘માતૃભાષા બદલી’નું ઉદાહરણ ખોજા સમાજમાં જોવા મળે છે. ખોજા સમાજના ઘણા ભાષકો પોતાની માતૃભાષા છોડીને હિન્દુસ્તાનીને અપનાવતા થયા છે. આ પ્રક્રિયાના અભ્યાસ માટે મેં જ્યારે થોડાંક કુટુંબોનું પ્રારંભિક સર્વેક્ષણ કર્યું તેમાં જાણવા મળ્યું કે હિન્દુસ્તાની અને ગુજરાતી ભાષી લોકો વચ્ચે રોટીબેટીનો વહેવાર જોવા મળે છે. આથી એક જ કુટુંબમાં ગુજરાતી અને હિન્દુસ્તાની બંને ભાષા બોલનાર ભાષકો જોવા મળે. વળી, જે કુટુંબોમાં હિન્દુસ્તાની અપનાવાઈ છે ત્યાં જૂનીનવી પેઢી વચ્ચે પણ અંતર જોવા મળે છે. નવી પેઢી જે મોટેભાગે અંગ્રેજી માધ્યમ દ્વારા શિક્ષણ પામેલી છે, તેને ગુજરાતી ભાષા કે લિપિનું જ્ઞાન નથી. તે નાગરી જાણે છે કારણ કે શાળામાં દ્વિતીયભાષા તરીકે હિન્દી ને મરાઠી શીખ્યા હોય છે. પરંતુ તેમનું વાચન-લેખન અંગ્રેજીમાં જ કરી શકે છે. આનાથી ઊલટું, જૂની પેઢીના

ભાષકો માત્ર ગુજરાતી લિપિ જ જાણે છે. તેઓ વાચન-લેખન ગુજરાતીમાં જ કરી શકે છે. પત્રવ્યવહાર, દુકાનઘંઘાનો હિસાબકિતાબ ગુજરાતીમાં જ થાય છે, છાપું પણ ગુજરાતી જ વાંચે છે, એટલે જૂની પેટીને ‘ખૂણે મેં રાખ્યા હૈ’ જેવી ભાંગીતૂટી હિન્દુસ્તાનીનો ઉપયોગ માત્ર બોલચાલના વહેવાર પૂરતો મર્યાદિત છે. આ સમાજમાં હિન્દુસ્તાનીને અપનાવવાની એક ફેશન ચાલી હોય એવું લાગે છે. આનાં સામાજિક-ભાષાકીય કારણોનો વિગતે અભ્યાસ કરવાનો હજી બાકી છે, પરંતુ પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ એવું લાગે છે કે આની પાછળ આર્થિક કારણો ભાગ ભજવતા હોય છે. પાછળથી શ્રીમંત થયેલા લોકોમાં હિન્દુસ્તાનીને અપનાવવાનું વલણ જોર પકડતું જાય છે અને તેઓ ગુજરાતી બોલતા લોકોને જોઈને નાકનું ટેરવું ચડાવે છે જ્યારે ગુજરાતી ભાષીઓ હિન્દુસ્તાની બોલનારને ‘હૈ વાલા’ કહીને નાકનું ટેરવું ચડાવે છે. આની પડછે, વહોરા સમાજનું નિરીક્ષણ કરીએ તો ત્યાં ‘માતૃભાષા બદલી’નાં ઉદાહરણો બહુ થોડાં જોવાં મળે છે. એટલે આ ભાષા બદલીની પાછળ ધાર્મિક કારણો કામ નથી કરતાં એ સ્પષ્ટ છે.

આવા વિરોધી નકારાત્મક કિસ્સાઓની અવગણના કે ઉપેક્ષા તો ન કરી શકાય પણ ભારતીય પરિસ્થિતિ માટે ‘ભાષા જાળવણી’નો સિદ્ધાંત, પશ્ચિમના દેશોની ‘ભાષા બદલી’ના સિદ્ધાંતની પડછે હજી તો ઊભો જ છે.

આજે જ્યારે ભારતની ભાષાસ્થિતિનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આ સિદ્ધાંતને લૂણો લાગવો તો શરૂ નથી થયો ને? એવી ચિંતા દરેક ભાષાપ્રેમી, ભાષાશાસ્ત્રી, શિક્ષણશાસ્ત્રી, કેળવણીકાર, સમાજશાસ્ત્રી, માનસશાસ્ત્રી, સાહિત્યકાર બધાને સતાવતી થઈ છે, એ તરફ બહુવાર સુધી આંખમિચાંમણાં કર્યે નહીં ચાલે. અંગ્રેજી ભાષાના અતિક્રમણ તથા આધિપત્યને કારણે ભાષા જાળવણીનો પ્રશ્ન ગુજરાતી પૂરતો જ નહીં પણ ભારતની બધી સ્થાનિક ભાષા માટે પણ પેચીદો બની ગયો છે. તો આવી પરિસ્થિતિ પેદા કેમ કરતાં થઈ એનો વિચાર કરવાનો સમય હવે પાકી ગયો છે. ગુજરાતી ભાષાના ભવિષ્યનો વિચાર કરતી વખતે ‘ગુજરાતી ભાષા જાળવાશે કે નાશ પામશે’ એ પ્રશ્ન મોઢું ફાડીને આપણી સમક્ષ ઊભો છે, તો પ્રશ્ન અહીં એ ઊઠે છે કે ભાષા જાળવણીની જવાબદારી કોની? સૌથી પહેલી જવાબદારી માબાપોની છે. સૌએ એ સમજી લેવાની જરૂર છે કે ભાષા માત્ર વાગ્વહેવારનું સાધન નથી, પણ સંસ્કૃતિનું મુખ્ય વાહન પણ ભાષા જ છે. આજે બાળકને અંગ્રેજી માધ્યમમાં મૂકવાની ફેશન છે કે જરૂરિયાત એનો ઉત્તર આપવો સહેલો નથી. કારણ કે એમાં ઘણાં બધાં પાસાં સંકળાયેલાં છે. બાળકને પોતાની ભાષા-માતૃભાષાથી વિખૂટું પાડવું એટલે એની સંસ્કૃતિથી પણ વિખૂટા પાડવા જેવું થાય. સંસ્કૃતિ અને ભાષા એકબીજા સાથે એટલાં સંકળાયેલાં છે કે બેને અલગ કરવા એટલે સંસ્કૃતિના દેહ ઉપરથી ચામડી ઊતરડી લીધા જેવું થાય. સંસ્કૃતિનું સંક્રમણ પેઢી દર પેઢીથી ભાષાના મુખ્ય વાહન દ્વારા જ ચાલ્યું આવતું હોય છે, જ્યાં આગળ ભાષા બદલાઈ જશે ત્યાં સંસ્કૃતિનું સંક્રમણ પણ અટકી જશે.

આપણો સૌનો અનુભવ એ દર્શાવે છે કે પ્રારંભથી અંગ્રેજી માધ્યમ દ્વારા ભણેલા વર્ગ ઉપર એમના ખાવા, પીવા, રહેવા, પહેરવા, વિચારવા બધા ઉપર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની ભારે અસર વર્તાય છે. આમાંના ઘણા મોટા વર્ગને ભારતીય સંસ્કૃતિના સ્રોતના સમા રામાયણ, મહાભારત, પુરાણાદિ ઉપર કે આપણા વિધિ, રીતરિવાજ ઉપર લેશમાત્ર માન કે પ્રેમ દેખાતાં નથી. અલબત્ત, આમાંનો ઘણો નાનો વર્ગ અપવાદરૂપ હોય છે તે ખરું. પરિણામે એવું જોવા મળે છે કે બાળક ઉન્નત-ભૂ-વૃત્તિ કેળવી લે છે, અને પોતાના ભાષાસમાજના બીજા સભ્યોને તે એટલે સુધી કે પોતાનાં દાદા-દાદી, મા-બાપ સુધ્યાંને હીન-ઉતરતી કક્ષાના ગણતો થઈ જાય છે અને આ વસ્તુ એના વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે ખૂબ જ હાનિકારક છે. આ પરિસ્થિતિમાંથી બચવા સૌપ્રથમ તો માબાપોએ ઘરમાં એકબીજા સાથે ગુજરાતી જ બોલવું એવો આગ્રહ રાખવો જોઈએ. ઉપરાંત આપણી ભાષાનાં બાળગીતો જેવાં કે હાથીભાઈ તો જાડા, એક બિલાડી જાડી, આવરે વરસાદ... વગેરેનો પરિચય કરાવવો ઘટે. અંગ્રેજીમાં તો રેઇન રેઇન ગો અવે ગવાય પણ આપણી કૃષિ સંસ્કૃતિમાં વરસાદને જાકારો નહીં પણ આવકાર જ આપવાનો હોય! બાળવાર્તાઓ જેવી કે સાત પૂંછડિયો ઉંદર, ચકો લાવ્યો ચોખાનો દાણો... કે પછી બાળ રમતો: આંકા ડાકા દહીંના ડાકા..., એનઘેન દીવાઘેન... વગેરે દ્વારા કે મહાભારત-રામાયણની વાર્તાઓ દ્વારા, પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષપણે આપણી સંસ્કૃતિનો પરિચય આપણી જ ભાષા દ્વારા કરાવવાની જવાબદારી માબાપોને શિરે રહે છે.

ભાષાશાસ્ત્રીઓ બહુ દૃઢતાપૂર્વક માને છે કે બાળકને પ્રાથમિક શિક્ષણ તો માતૃભાષાના માધ્યમ દ્વારા જ આપવું જોઈએ. જો એમ ન કરવામાં આવે તો બાળકની સર્જનશક્તિ અને મૌલિકતા ઠીંગરાઈ જાય છે અને તેનો નાશ થવાનો પૂરો અવકાશ રહે છે.

સર્જનશક્તિ એટલે કવિતા-વાર્તા કે અન્ય પ્રકારનું સાહિત્ય રચવું એવો સંકુચિત અર્થ લેવાનો નથી. પોતાના વિચારોને, કલ્પનાને શોધસંશોધનને સક્ષમ રીતે વ્યક્ત કરવા એટલે કે અભિવ્યક્તિની શક્તિનો પણ સર્જનશક્તિમાં સમાવેશ થઈ જાય છે અને જો પ્રાથમિક શિક્ષણ માતૃભાષામાં ન અપાતું હોય તો બાળકની આ અભિવ્યક્તિશક્તિને નુકસાન થવાનો પૂરો સંભવ રહે છે, જે બાળકના વિકાસ માટે હાનિકારક છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ બાદ માધ્યમિક કે ઉચ્ચ શિક્ષણ ભલે અંગ્રેજી માધ્યમ દ્વારા અપાય. અંગ્રેજી ભાષાની ઉપેક્ષા કે અવગણના કરવાનો પ્રશ્ન અહીં ઊઠતો નથી. કારણ કે સર્વવિદિત છે કે અંગ્રેજી એ જ્ઞાનની ભાષા છે અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે અનિવાર્ય પણ છે. આપણાં કમનસીબે માતૃભાષાના માધ્યમવાળી શાળાઓ અંગ્રેજીનું પદ્ધતિસરનું શિક્ષણ આપવામાં ઊણી ઊતરી છે તેને માટે કેળવણીકારો-શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ જવાબદાર છે અને કદાચ એટલે જ બાળકને અંગ્રેજી માધ્યમમાં મૂકવાનું વલણ જોર પકડતું ગયું છે.

આખરે તો એને પણ સ્પર્ધામાં ટકી રહેવાનું છે ને! અંગ્રેજી માધ્યમની શાળામાં દ્વિતીય ભાષા તરીકે હિન્દી મરાઠી તો શીખવાય છે જ. પણ ગુજરાતી ભાષા શીખવવાની સવલત પણ મહારાષ્ટ્ર સરકારે આપી જ છે. નિમ્નસ્તરે ધોરણ ૮ સુધી ગુજરાતી ભાષા શીખવી શકાય અને ૮ થી ૧૦ ધોરણ સુધી નિમ્નસ્તર ઉપરાંત, કમ્પોઝિટ કોર્સ તરીકે બીજી ભાષા જેવી કે હિન્દી, મરાઠી, સંસ્કૃત... સાથે ૫૦ ગુણનું પેપર પણ લઈ શકાય. આ સવલતનો લાભ કેટલા ગુજરાતી ભાષી બાળકો લે છે? માબાપોને આ વાતની જાણ છે ખરી? અને જો જાણ હોય તો શા માટે શાળાના વ્યવસ્થાપકોને આ રીતે ગુજરાતી ભાષા શીખવવાની ફરજ પાડવામાં નથી આવતી? આવી અંગ્રેજી માધ્યમની શાળામાં ગુજરાતી ભાષી બાળકોની સંખ્યા કંઈ નાનીસૂની નથી. ઊલટું ગુજરાતીભાષી માલિકો હોય એવી અંગ્રેજી માધ્યમની ઘણી શાળાઓમાંથી પણ ગુજરાતી ભાષાશિક્ષણની બાદબાકી કરી નાંખવામાં આવી છે અને એ માટે વાલીઓના પેટનું પાણીયે હલ્યું દેખાયું નથી. આને માટે માબાપો જવાબદાર નથી?

ઊલટાનું એવું પણ જોવામાં આવ્યું છે માબાપો અભિમાનથી એવું કહેતાં હોય છે મારા બાળકને અંગ્રેજી જ આવડે છે, ગુજરાતી નથી આવડતું. તો પછી ગુજરાતી ભાષા મરી પરવારશે એવો ઊહાપોહ કરવાની શી જરૂર છે? ગુજરાતી ભાષાની અસ્મિતા આ રીતે જળવાશે?

દરેક ભાષાને પોતપોતાનો સમાજ હોય છે, અને દરેક સમાજનો વાગ્વહેવાર પોતપોતાની ભાષા દ્વારા થતો હોય છે. જ્યાં બાળક માત્ર અંગ્રેજીમાં જ વાગ્વહેવાર કરતું હોય તેનો પોતાના સમાજના બીજા સભ્યો સાથેનો વાગ્વહેવાર મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ભાષા, સંસ્કૃતિ અને સમાજ એકબીજા સાથે એટલાં ગાઢ સંકળાયેલા છે કે એકની ઉપેક્ષા, બીજાની ઉપેક્ષામાં પરિણમે છે. આપણે ભારતની ગુજરાતની ગુજરાતીની અસ્મિતા જાળવવી હશે તો આનો ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવો જ પડશે.

સન ૧૯૪૯માં બંધારણમાં હિન્દીને રાષ્ટ્રીય ભાષાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું. ખરેખર તો એ પહેલાં પણ હિન્દીવ્રજ ભાષા આખા ભારત માટે કડી ભાષા હતી જ. આપણા વિવિધ ધર્મોનો એને ટેકો હતો. દરેક ધર્મના સંતો, પોતાની માતૃભાષા ગમે તે હોય, અખિલ ભારતીય સ્તરે હિન્દી/વ્રજમાં જ ધર્મોપદેશ કરતા અને રચનાઓ પણ રચતા. પછી એ વલ્લભાચાર્ય હોય કે દાદુ દયાળ, કબીરપંથી, દયાનંદ સરસ્વતી, સ્વામીનારાયણ, પ્રેમાનંદસ્વામી, મુક્તાનંદસ્વામી હોય દરેકની રચનાઓ હિન્દી ભાષામાં મળે છે. અરે નરસિંહ, મીરાં, દયારામની રચનાઓ પણ હિન્દીમાં ક્યાં નથી મળતી? અખાનાં પદો, ધીરાની કાફી, ભોજાની હોરી, ગિરધરના કુંડળિયા, છોટમની સાખી... હિન્દીમાં મળે છે. આધુનિક કવિઓમાં નર્મદ, સુન્દરમ્, જયંત પાઠક, રાજેન્દ્ર શાહ, પિનાકિન ઠાકોર, ઉશનસ... વગેરે કવિઓએ રચેલાં હિન્દી/વ્રજ કાવ્યો આપણને મળે છે. આ જ ધર્મપ્રેરણાએ નામદેવ, એકનાથ, રામદાસી, વારકરી સંતો, તુકારામ,

જ્ઞાનેશ્વર, મુક્તાબાઈ, બહિણાબાઈ વગેરેને હિન્દીમાં રચના કરવા પ્રેર્યા છે. આમ ધર્મના તાંતણે ગૂંથાઈને હિન્દી આમજનતાની ભાષા બની રહી હતી, પરંતુ આઝાદીનાં ૧૫ વર્ષ પછી જ્યારે અંગ્રેજીને સ્થાને હિન્દી મૂકવાની આવી ત્યારે રાજકારણના ઝેરે તેમાં આગ પ્રગટાવી અને દક્ષિણમાં રામુલુ જેવી વ્યક્તિએ એના વિરોધમાં અગ્નિસ્નાન કરીને એમાં આહુતિ આપી! પૂ. રાજાજી જેમણે દક્ષિણમાં હિન્દી પ્રચારનું આંદોલન ચલાવ્યું હતું તેમણે પણ હિન્દી વિરોધી આંદોલનને ટેકો આપ્યો એ કેટલી મોટી કડુણતા!!

સન ૧૯૬૫માં હિન્દી અને અંગ્રેજી બંનેને શાસનની ભાષા તરીકે સ્થાન મળ્યું. આ પરિસ્થિતિ ઊભી થવા પાછળ હિન્દી સામ્રાજ્યવાદનો ડર અને અંગ્રેજીના આડલાભોએ મોટો ભાગ ભજવ્યો.

બાકી ભાષાના સીમાડા કોઈ સર્જક કે કલાકારને ક્યારેય નડતા નથી. પહેલું ગુજરાતી વ્યાકરણ લખનાર લેખક ગંગાધર શાસ્ત્રી ફડકે (૧૯૩૯-૪૦) મરાઠી ભાષી હતા. મરાઠીભાષી શ્રી બેન્દ્રે કન્નડમાં સાહિત્ય સર્જીને જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ઉર્દૂનાં ખાં સોહરાબ મોદી જેવા નાટ્યકાર અને અદાકાર કેટલાયે જડી આવશે! વળી, ભાષાંતરોએ તો ભાષાના સીમાડા ભૂંસવામાં બહુ મોટું કાર્ય કર્યું છે. ટાગોર, શરદબાબુ, ખાંડેકર, મૈત્રીચીદેવી... વગેરેથી કોણ ગુજરાતી અજાણ છે? અંગ્રેજીમાં ભાષાંતરો તો આખી દુનિયાના ભાષાસીમાડા વટાવી ગયાં છે.

આમ છતાંય, ભાષાકીય ઝેર કેળવણીના ક્ષેત્રને પણ અભડાવી ગયું કે કયા સ્તર પર કેટલી ભાષા શીખવવી? હિન્દી, અંગ્રેજી કયા ધોરણથી શીખવવું? ...વગેરે પ્રશ્નોનો કોઈ સર્વસામાન્ય ઉકેલ આઝાદી મળ્યાને ૬૧ વર્ષો વીતી ગયાં છતાં શોધી શકાયો નથી. અહીં શિયાળ તાણે સીમ ભણી ને ફૂતરું તાણે ગામ ભણી જેવી સ્થિતિ રહી છે. રાષ્ટ્રીયસ્તરે, તટસ્થતાથી વિચાર કરવાને બદલે રાજકારણીઓએ એમાં હંમેશાં ચંચુપાત કર્યાં કર્યો છે. ભાષાના નિષ્ણાતોની, ભાષાશાસ્ત્રીઓની એમાં મદદ લેવાઈ નથી. એક બાજુ રાજકારણીઓનાં વાગતાં ઢોલનગારાં અને બીજી બાજુ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનાં. એમાં બિચારા ભાષાશાસ્ત્રીઓની તત્તૂડી કોણ સાંભળે? પણ, હવે સમય પાકી ગયો છે અને વધારે મોડું થાય તે પહેલાં બધાંએ સાથે બેસી કંઈક ઉકેલ શોધવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે નહીં તો ભાષાકીય ઝેર ધીમે ધીમે આપણી સંસ્કૃતિના પાયાને ખાઈ જશે. તો પછી આપણી ભાષા શી રીતે બચી શકશે?

કેન્દ્ર સરકારે જાહેર કરેલી નવી ભાષાનીતિ પ્રમાણે ૧૦+૨+૩ એ યોજના પદ્ધતિ અપનાવાઈ ખરી, પણ તેમાં અને જૂની પદ્ધતિ ૧૧+૪માં કોઈ તાત્વિક ફેર પડ્યો નહીં. આમાં અને ત્રિભાષી સૂત્ર જેવી સારી યોજના પદ્ધતિના અમલીકરણમાં ક્યાંય નિષ્ઠા કે સચ્ચાઈ જણાયાં નહીં. એટલે આ યોજનાઓ માત્ર કાગળ પરનો વાઘ બનીને જ રહી ગઈ. કડી ભાષા તરીકે હિન્દી રાખવી કે અંગ્રેજી એ વિશે પણ હજી એકમતી

સાધી શકાઈ નથી તે આપણી કમનસીબી છે. ભારતની સમગ્ર વસ્તીનો માત્ર એક ટકો અંગ્રેજી જાણનાર છે. એની તરફેણમાં પલ્લું નમાવવું એ બાકીના ૯૯% લોકોને અન્યાય કરવા બરાબર છે. માત્ર શહેરો તરફ મોં કરીને સમગ્ર ભારત માટેની શિક્ષણનીતિ ઘડી શકાય નહીં.

અત્યાર સુધી ચાલી આવતી કડી ભાષા તરીકે હિન્દીને શીખવવાની હોય ત્યારે એક જ ભારતીય આર્યકુળની ગુજરાતી, મરાઠી, પંજાબી, સિંધી ભાષાના ભાષકોને અને બીજા દ્રવિડિયન જેવા કુળની તમિળ, તેલુગુ, મલયાલમ, કન્નડ ભાષાના ભાષકોને હિન્દી શીખવવાની પદ્ધતિ જુદી જ હોવાની એટલું તો શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ સમજતા હશેને! રહ્યો સવાલ અંગ્રેજીનો. અંગ્રેજી શીખવવા ભાષાશિક્ષણની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કેટલો કરવામાં આવે છે? ભાષાની પ્રકૃતિ, એનું પ્રકાર્ય બંધારણ, એના ધ્વનિઓ, રૂપો, વાક્યોની ભાતો, એનું અર્થતત્ત્વ આ બધું કોણ શીખવે છે? કયા અભ્યાસક્રમમાં આ બધાંનો સમાવેશ કરાયો છે? આપણે તો બાળકના હાથમાં ધરી દઈએ છીએ સીધું પાઠ્યપુસ્તક, જેમાં કવિતા, પાઠો, વાર્તા... વગેરે હોય. એટલે ભાષાને બદલે આપણે શીખવીએ છીએ ભાષાનું સાહિત્ય. પછી એ માતૃભાષા હોય, હિન્દી-મરાઠી જેવી દ્વિતીય ભાષા હોય કે અંગ્રેજી જેવી વિદેશી ભાષા હોય. હું તો વારે વારે ભીષ્મ પિતામહની જેમ 'ઉર્ધ્વબાહુ વિરોમ્યેષ ન ચ કશ્ચિત્ શૃણોતિ મે' હું ઊંચા હાથ કરીને કહું છું પણ કોઈ સાંભળતું જ નથી કે ભાષાનું શિક્ષણ અને ભાષાના સાહિત્યનું શિક્ષણ બે વસ્તુ એક નથી. આ વાત શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ અને કેળવણીકારો જેટલી વહેલી સમજે એટલું સારું.

કોઈ પણ ભાષાનું બંધારણ શીખવવા માટે ઓછામાં ઓછા ૬૦-૭૦ કલાકો બસ થઈ પડે. પછી તો મહાવરાની જ જરૂર રહે. જે ભાષા શીખવવાની છે એમાં સૌપ્રથમ કામચલાઉ વાગ્વહેવાર કરતાં આવડી જવું જોઈએ. ભાષા બરાબર બોલતાં આવડી જાય પછી જ બીજા ભાષાકૌશલ તરફ વળાય. ભાષા શિક્ષણમાં બોલવું, સમજવું, વાંચવું, લખવું આ ચાર કૌશલોમાં બોલવું એ પ્રથમ કૌશલ છે અને લખવું એ છેલ્લું કૌશલ. પણ આપણે વ્યવહારમાં જોઈએ છીએ કે બાળક બાળમંદિરમાં પ્રવેશ કરે કે અતિઉત્સાહી માબાપો અને શિક્ષકો સૌપ્રથમ એના હાથમાં પાટીપેન પકડાવી દેશે અને અક્ષરો ધૂંટાવવા મંડી પડશે. પછી એ પોતાની ભાષા શીખતો હોય કે બીજી કોઈ પણ ભાષા શીખતો હોય. અંગ્રેજીનો એક શબ્દ ન સાંભળ્યો હોય, બોલવાની તો વાત જ બાજુએ રહે છે એ બી સી લખાવવાના ઉત્સાહમાં આપણે આવી જઈએ છીએ. ભાષાશિક્ષણમાં સૌપ્રથમ ભાષા બોલતાં અને સમજતાં શીખવાનું છે. પછી એ વાંચતાં શીખવાનું છે અને છેલ્લે લખતાં શીખવાનું છે. હાલની અંધાધૂંધીભરી પરિસ્થિતિમાં બહાર આવવા આ બધું ધ્યાનમાં રાખીને જ ભાષા શિક્ષણની નીતિ ઘડાવી જોઈએ. ભાષાની જાળવણી માટે કેળવણીના ક્ષેત્રના ખભે બહુ મોટી જવાબદારી છે. એના ઠાગાઠેયાં કરે નહીં ચાલે. ગુજરાતી ભાષાનું ભવિષ્ય જો ઉજ્જવળ જોવું હશે, તેને ટકાવી કે જાળવી રાખવી હશે તો આ બધા મુદ્દાઓનો વિગતે વિચાર કરવો પડશે, અને

એના અમલીકરણમાં નિષ્ઠા અને સચ્ચાઈ દાખવવાં પડશે.

ગુજરાતી ભાષા મરી રહી છે મરવા પડી છે મરી જશે... એવા ખોટા ઊદ્ધાપોહથી કંઈ કામ નહીં સરે. જો ગુજરાતી ભાષાને જિવાડવી હશે તો એના ભવિષ્યની ઉજ્જવળતા માટે માબાપોએ, રાજકારણીઓએ, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ સહિયારો પ્રયાસ ખૂબ નિષ્ઠાપૂર્વક કરવો પડશે. નહીંતર દુનિયામાંથી જેમ સરેરાશ ૩૦૦૦ જેટલી ભાષાઓ લોપ પામી ચૂકી છે તેમ રખેને એમાં ક્યાંક ગુજરાતીનો સમાવેશ ન થઈ જાય એ જોવાની આપણી સહુની સામૂહિક જવાબદારી છે. સન ૧૯૮૧ની કેન્દ્ર સરકારે કરેલી ભાષાકીય મોજણી અનુસાર ગુજરાતી ભાષકોની કુલ સંખ્યા ૩,૩૦,૬૩,૨૬૭ દર્શાવી છે. જેમાં ગુજરાતમાં જ ગુજરાતી બોલતા ભાષકોની સંખ્યા ૩,૦૮,૧૭,૧૮૫ દર્શાવી છે. આટલી સંખ્યામાં જે ભાષા બોલાતી હોય અને ગુજરાતના તળ પ્રદેશમાં હજી જે રીતે જીવતી રહી છે એ જોતાં ચિત્ર સાવ નિરાશાજનક નથી લાગતું. પણ ચિંતિત કરે એવું જરૂર લાગે છે. અંગ્રેજી જેવી પરદેશી ભાષાના આક્રમણ અને આધિપત્ય સામે વેળાસર જો આપણે સહુ ચેતી નહીં જઈએ તો નામ તેનો નાશ એ કહેવત ગુજરાતી માટે સાર્થક ન ઠરે એ જ પ્રભુ પાસે અભ્યર્થના!